

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

«Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω, Χριστέ». Κεντητός Επιτάφιος του Μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου (1415 1423) από την Αθωνική Μονή Αγίου Παύλου

Νικόλαος ΜΕΡΤΖΙΜΕΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1256](https://doi.org/10.12681/dchae.1256)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΕΡΤΖΙΜΕΚΗΣ Ν. (2014). «Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφῳ συσχεθῆναι κατεδέξω, Χριστέ». Κεντητός Επιτάφιος του Μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου (1415 1423) από την Αθωνική Μονή Αγίου Παύλου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 313–322. <https://doi.org/10.12681/dchae.1256>

Νικόλαος Μερτζιμέκης

«Ο ΣΥΝΕΧΩΝ ΤΑ ΠΕΡΑΤΑ, ΤΑΦΩ ΣΥΣΧΕΘΗΝΑΙ ΚΑΤΕΔΕΞΩ, ΧΡΙΣΤΕ».
ΚΕΝΤΗΤΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ
ΙΣΙΔΩΡΟΥ¹ (1415-1423) ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΩΝΙΚΗ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Ο ενεπίγραφος επιτάφιος του «μητροπολίτη Ισιδώρου» (1415-1423) από την αθωνική μονή Αγίου Παύλου συγκαταλέγεται ανάμεσα στα χαρακτηριστικά παραδείγματα του λειτουργικού τύπου, συνδυάζει με επιτυχία το λειτουργικό στοιχείο με τις μορφές της Θεοτόκου και του αγίου Ιωάννη που είναι ακόμα δευτερεύοντα, και ίσως αποτελεί ένα από τα πρώτα μεταβατικά στάδια από τον λειτουργικό τύπο στην καθιέρωση του ιστορικού χαρακτήρα επιταφίου ως αμφίου. Κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορική εξέλιξη του λειτουργικού αυτού πέπλου, καθώς εντάσσεται στα πρωιμότερα παραδείγματα επιταφίων με απεικόνιση των προσώπων του Επιταφίου Θρήνου.

The inscribed epitaphios of «Metropolitan Isidoros» (1415-1423) from the Athonite monastery of Agios Pavlos is included among the characteristic examples of the liturgical type. It successfully combines liturgical elements with figures of the Virgin and of St John that are as of that time still secondary and perhaps comprises one of the earliest stages in the transition from the liturgical type to the establishment of the historical character of the epitaphios as a vestment. It holds a special place in the historical development of this liturgical cover since it is grouped among the earliest examples of epitaphioi with the representation of the figures of the Epitaphios Threnos (Lamentation).

Στο πλαίσιο συντήρησης των κειμηλίων των αθωνικών μονών από την 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εντάχθηκε και η συντήρηση του επιταφίου της μονής Αγίου Παύλου, ο οποίος μεταφέρθηκε τον Μάιο του 2007 από τη μονή στα εργαστήρια συντήρησης

υφάσματος της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, προκειμένου να μελετηθεί και να συντηρηθεί – αποκατασταθεί από εξειδικευμένο προσωπικό σε οργανωμένο εργαστηριακό χώρο².

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή περίοδος, Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παύλου, Βυζαντινή εκκλησιαστική κεντητική, Βυζαντινοί ενεπίγραφοι επιτάφιοι, Μητροπολίτης Βελιγραδίου Ισιδώρος, Κυριλλικές επιγραφές.

Keywords

Byzantine period, Mount Athos, Monastery of Agios Pavlos, Byzantine ecclesiastical embroidery, Byzantine inscribed epitaphioi, Metropolitan of Belgrade Isidoros, Cyrillic inscriptions.

¹ Ονομάσαμε έτσι τον επιτάφιο από τον δωρητή του, που όπως φαίνεται από την αναθηματική επιγραφή είναι ο μητροπολίτης Βελιγραδίου Ισιδώρος (1415-1423). Από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον καθηγούμενο της μονής αρχιμανδρίτη Παρθένιο για την άδεια παραχώρησης του υλικού, καθώς επίσης τον γέροντα Νικόδημο Αγιοπαυλίτη για την αμέριστη συμπαράστασή του στην έρευνά μου. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Προϊστάμενο της 10ης ΕΒΑ κ. Ιωάννη Ταβλάκη για την προτροπή του στην ενασχόλησή μου με το θέμα. Επίσης, ευχαριστώ τους φίλους συναδέλφους Δημήτρη Λιάκο και Βαγγέλη Μαλαδάκη για τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις τους στο θέμα.
² Τη συντήρηση ανέλαβε και ολοκλήρωσε συνεργείο συντήρησης

υφασμάτων της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, επικεφαλής του οποίου ήταν η συντηρήτρια κ. Τ. Κουσουλού, η οποία δημοσίευσε τα σχετικά με την συντήρηση του επιταφίου στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση που έγινε στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του 2010. Βλ. σχετ. Tatiana Kousoulou, «Conservation of the gold embroidered epitaphios from the St Paul Monastery, Mount Athos: the hidden story of an ecclesiastical textile» στο *Preprints IIC Congress: Conservation and the Eastern Mediterranean, Istanbul 20-24 September 2010*, 12-17. Η φωτογράφιση του επιταφίου έγινε από τον κ. Χρήστο Σοφόπουλο.

Εικ. 1. Ο Επιτάφιος του Ισιδώρου από την αθωνική μονή Αγίου Παύλου (1415-1423).

Το άμφιο κατά την παραλαβή του και πριν τη συντήρησή του είχε εκτεταμένες απώλειες υλικού, επικαθίσεις φθοροποιών παραγόντων³, παραμόρφωση και αποδυνάμωση της ύφανσης τόσο του υφάσματος της κύριας όψης όσο και των υποκειμένων υφασμάτων στρωμάτων, καθώς και οξείδωση των μεταλλικών νημάτων.

Ο επιτάφιος⁴ (Εικ. 1), διαστάσεων 111×171 εκ., είναι κεντημένος σε μεταξωτό ύφασμα κόκκινου χρώματος⁵, πάνω στο οποίο έχουν κεντηθεί με μεταλλικά νήματα μορφές, διακοσμητικά κοσμήματα και γράμματα. Στο

κέντρο εικονίζεται η μορφή του Χριστού η οποία αποδίδεται ζωγραφικά (Εικ. 2), ενώ το φωτοστέφανο και το ένδυμά του αποδίδεται με κέντημα από μεταλλικά νήματα. Από τη μελέτη του αμφίου διαπιστώθηκε ότι η αρχική μορφή του Χριστού αποδιδόταν και αυτή με κέντημα, το οποίο απολεπίστηκε από τις φθορές και αντικαταστάθηκε μεταγενέστερα από ζωγραφική αναπαράσταση, έργο μάλλον λαϊκού ή αυτοδίδακτου αγιογράφου⁶. Δυστυχώς, οι μεταγενέστερες αυτές επεμβάσεις αλλοίωσαν τον χαρακτήρα του κεντήματος.

³ Οι επικαθίσεις είναι δύο κατηγοριών, τα στερεά σωματίδια της σκόνης και το κερδί.

⁴ Η δυναμική της θεολογίας και της τέχνης απέδωσε σε όλες τις κατηγορίες της εικαστικής δημιουργίας σπουδαία ως προς τη σύλληψη, την εικονογραφική πραγμάτευση και την έκφραση έργα εμπνευσμένα από τα Πάθη του Χριστού. Ανάμεσά τους είναι και το άμφιο του επιταφίου. Για τους επιτάφιους βλ. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London 1967, 36 40. K. Ζωγράφου Κορρέ, *Μεταβυζαντινή - Νεοελληνική εκκλησιαστική χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985, 64 89. Μ. Σ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986, 25 27. Για τη χρήση του επιταφίου βλ. Л. Миркович, Црквени уметнички вез, Белоград 1940, 14 15. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London 1967, 36 40.

⁵ Το ύφασμα της κύριας όψης είναι κόκκινου χρώματος, πιθανότατα κατασκευασμένο από μεταξωτές ίνες και έχει δημιουργηθεί σε διαγωνιά ύφανση. Τα νήματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για τα κεντήματα είναι επιχρυσωμένες αργυρολάμες με μεταξωτό πυρήνα.

⁶ Η ζωγραφική απόδοση της μορφής του Χριστού που βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα δεν συμφωνεί τεχνολογικά με την εποχή κατασκευής του επιταφίου, γεγονός που μαρτυρά ότι πρόκειται για μεταγενέστερη επέμβαση στο αντικείμενο. Κατά την εξέταση της ζωγραφικής επιφάνειας διαπιστώθηκε ότι στην περιοχή των μαλλιών η χρωστική καλύπτει τμήμα με κέντημα, ενώ από την εξέταση διαπιστώθηκε ότι κάποια τμήματα φέρουν επιζωγραφίσεις. Συγκριμένα τα πόδια φέρουν κατά περιοχές τουλάχιστον δύο ζωγραφικά στρώματα διαφορετικών εποχών, ενώ κάτι ανάλογο παρατηρείται και σε μικρή έκταση στο πρόσωπο.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια του σώματος του Χριστού (ζωγραφική απεικόνιση).

Από τις εκτεταμένες απώλειες του υφάσματος της κύριας όψης διακρίνονται το εσωτερικό «σωπάνι», λινό ύφασμα σε φυσικό (εκρού) χρωματισμό το οποίο υποστηρίζει το βάρος του κεντήματος και έχει τοποθετηθεί από κατασκευής. Η πίσω πλευρά του αμφίου καλύπτεται από όμοιο ύφασμα (φόδρα) μπλε σκούρου χρώματος. Ο επιτάφιος είναι κεντημένος σε ερυθρόχρωμο μεταξωτό ύφασμα (ατλάζι), το οποίο έχει ενισχυθεί, κατά τη συνήθη πρακτική, με ανθεκτικότερο ύφασμα στην πίσω όψη και η τεχνοτροπία του είναι χαρακτηριστική της περιόδου κατασκευής του. Στις τέσσερις γωνίες υπάρχει «πλεκτό» διακοσμητικό τελείωμα στο οποίο έχουν προσαρμοστεί κορδόνια για το δέσιμο του υφάσματος πάνω στο τραπέζι που χρησιμοποιείται ως επιτάφιος. Τέλος, κατά μήκος της πάνω πλευράς διακρίνονται προσαρμοσμένες (ραμμένες) θηλιές από πολύχρωμη διακοσμητική τρέσα (κορδέλα) που πιθανόν χρησίμευε στην ανάρτηση του αντικειμένου.

Στο κέντρο του αμφίου υπάρχει η συμβολική παράσταση του Χριστού-Αμνού (IC XC)⁷, το σώμα του οποίου κείται νεκρό και αιωρούμενο σε διακοσμημένο βάθος. Φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο με τα κεφαλαία γράμματα Ο ΩΝ, ένα σε κάθε κεραία και έχει τα χέρια επάνω στο σώμα του. Το εικονογραφικό θέμα είναι η συμβολική παράσταση του θυσιαζόμενου Χριστού-Αμνού⁸, που περιβάλλεται από τις αγγελικές δυνάμεις και τα σύμβολα των ευαγγελιστών. Πίσω από τον Χριστό συμμετρικά τοποθετημένοι, παραστέκουν δύο ολόσωμοι άγγελοι (Εικ. 3). Επάνω από το σώμα του Χριστού ένα χερουβεΐμ και ένα σεραφεΐμ⁹. Σε πρώτο επίπεδο μπροστά από τον νεκρό, βρίσκονται, αριστερά η καθιστή μορφή¹⁰ της Παναγίας (MP QV) (Εικ. 4) και δεξιά όρθιος ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (CTH IW BOΓOCΛOΦ) (Εικ. 5), οι οποίοι ως πρόσωπα του Θρήνου τονίζουν τον ιστορικό χαρακτήρα της σύνθεσης. Η Παναγία σκύβει το κεφάλι της ελαφρά προς τα εμπρός και ακουμπάει με το

⁷ Στις παρενθέσεις παραθέτουμε τις επιγραφές (επεξηγηματικές, λειτουργικές και αναθηματική) ως έχουν στο κυριλλικό αλφάβητο.

⁸ Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, Βυζαντινά Μνημεία 14, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2008, 16 17, 95 97.

⁹ Σχετικά με την παρουσία των ασωμάτων δυνάμεων (άγγελοι, χερουβεΐμ, σεραφεΐμ, θρόνοι, εξαπτέρυγα, κλπ.) στην ταφή του Χρι

στού βλ. A. Vaillant, «L'homélie d'Épiphane sur l'ensevelissement du Christ. Texte vieux slave, texte grec et traduction française», *Radovi staroslavenskog instituta* 3 (1958), 47 49.

¹⁰ Από άποψη εικονογραφική η Παναγία αποδίδεται άλλοτε καθιστή και άλλοτε να σκύβει κοντά στο νεκρό Χριστό. Βλ. Κ. Ζωγράφου Κορρέ, *Μεταβυζαντινή - Νεοελληνική εκκλησιαστική χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985, 66.

Εικ. 3. Άγγελοι με χερουβείμ και σεραφεΐμ.

αριστερό χέρι το αντίστοιχο μάγουλο, ενώ με το δεξί ακουμπάει το δεξί γόνατό της. Ο Ιωάννης φέρει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος του, ενώ με το αριστερό κρατάει τμήμα του ιματίου του. Η στάση και των δύο εκφράζει βαθιά θλίψη και περισυλλογή. Στο κατώτερο τμήμα της συνθέσεως και κάτω από το σώμα του Χριστού, στο μέσον εικονίζονται δύο θρόνοι, δηλαδή διπλοί πτερωτοί τροχοί, διάστικτοι με οφθαλμούς¹¹.

Ο λειτουργικός χαρακτήρας του αμφίου συμπληρώνεται από τα σύμβολα των ευαγγελιστών¹², άγγελος – Ματθαίος (ΜΤΩ), λέων – Μάρκος (ΜΡΚ), μόσχος – Λουκάς (ΛΚ), και αετός – Ιωάννης (ΙΩ) (Εικ. 6), που βρίσκονται στις τέσσερις γωνίες της κεντρικής ζώνης, σε ομοιόμορφα τεταρτοκύκλια, τα οποία απεικονίζονται σε προτομή, έχουν κατεύθυνση προς την κεντρική παράσταση, κρατούν Ευαγγέλια και συνοδεύονται από τα αντίστοιχα αρχικά γράμματα. Το βάθος διακοσμείται με κέντημα από εξάκτινους αστερίσκους, ένα στοιχείο, το οποίο μεταθέτει τη σκηνή από τα εγκόσμια στα επουράνια και παραπέμπει από το ιστορικό γεγονός του Θρήνου και της Ταφής στον εσχατολογικό συμβολισμό του λειτουργικού αμφίου.

Στην κεφαλή του Χριστού βρίσκεται η επιγραφή¹³: «Ιησούς Χριστός ο βασιλεύς της δόξης» (ΙC ΧC ΦΡΒ CΛΑΒ'Τ). Το άμφιο καταλήγει σε πλατιά ταινία, διακοσμημένη με: αριστερά (πίσω από το κεφάλι του Χριστού) τέσσερα μετάλλια με τους προφήτες: Ιεζεκιήλ (ΠΡΟΡΟΚ' ΙΕΖΕΚΙΗΛ), Ησαΐα (ΠΡΟΡΟΚΑ ΗCΑΗΑ), Ιερεμία (ΠΡΟΡΟΚΑ ΗΕΡΕΜΗΑ) και Ζαχαρία (ΠΡΟΡΟΚ ΖΑΧΑΡΗΑ). Δεξιά (στα πόδια του Χριστού) τέσσερα μετάλλια με τους αγίους: Βασίλειο (CΤΗ ΒΑCΗΛΗΕ), Αθανάσιο (CΤΗ ΑΘΑΝΑCΗC) (Εικ. 7), Γρηγόριο τον Θεολόγο (CΤΗ ΓΡΗΓΟΡΗC ΒΟΓΟCΛΟΒ), και Ιωάννη τον Χρυσόστομο (CΤΗ ΙΩ ΖΛΑΤΟΥCΤΗ). Όλα τα μετάλλια χωρίζονται ανά δύο μεταξύ τους από ένα σεραφεΐμ, ενώ μεταξύ τους από ρομβοειδή διακοσμητικά σχήματα. Επάνω και κάτω υπάρχει λειτουργική επιγραφή σε κυριλλικό αλφάβητο. Επάνω επιγραφή: «ἀναπεσὼν ἐκοιμήθηc ὡc λέων καὶ ὡc σκύμνοc τίc ἐγερεὶ αὐτόν;»¹⁴ († ВЪЗЪЛЪГЪ ПОCПА ΙΑΚΟ ΛΒΟ Η ΙΑ(ΚΟ) ΑΚΙΜΕΝ ΚΤΟ ΒЪΖΔΒΙΓΗΤЪ CΕΡΟ). Κάτω επιγραφή: «ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφω cυcχεθῆναι κατεδέξω, Χριcτέ.»¹⁵ († CЪДРЪЖЕИ КΟΝЪЧЕ, ГРОВОМЪ CЪДРЪЖАТИ CЕ ΒCЪΧΟΤЪC ΧΡΙCΤЕ)ε Β(ΟЖ)ε¹⁶. Το εσχατολογικό περιεχόμενο του επιγράμματος συνδέεται άμεσα με τη θεματογραφία του αμφίου.

¹¹ A. Vaillant, Ο.π. 47 49.

¹² Για τα σύμβολα των ευαγγελιστών βλ. Ν. Πανσελήνου, «Τα σύμβολα των Ευαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο», ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993 94), 79 85.

¹³ Για τα είδη των επιγραφών στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά λειτουργικά άμφια βλ. Υ. Boycheva Lyberatou, «Επιγραφές σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά άμφια και πέπλα: είδη, χρήσεις, σημασίες», 29^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 15 17 Μαΐου 2009, 28 29.

¹⁴ Προέρχεται από την προφητεία που λάλησε ο Ιακώβ πριν πεθάνει, ενώπιον των υιών του, που υπήρξαν κατόπιν οι πατριάρχες των δώδεκα φυλών: «σκύμνος λέοντοc Ἰουδα· ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου,

ἀνέβηc· ἀναπεσὼν ἐκοιμήθηc ὡc λέων καὶ ὡc σκύμνοc· τίc ἐγερεὶ αὐτόν;» (Γεν. μθ', 9). Πρόκειται για μια από τις αρχαιότερες προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης σχετικά με την έλευση του Χριστού, παλαιότερη του Μουσεώς και των άλλων προφητών.

¹⁵ Από τον Όρθρο του Αγίου και Μεγάλου Σαββάτου (Ακολουθία του Επιτάφιου Θρήνου). Τροπάριον τῆς Προφητείας. Ἦχοc β'. «Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφω cυcχεθῆναι κατεδέξω Χριcτέ, ἵνα τῆc τοῦ Ἄδου καταπτώcεωc, λυτρώcηc τὸ ἀνθρώπινον, καὶ ἅθανατίcασ, ζωώcηc ἡμᾶc, ὡc Θεὸc ἀθάνατοc».

¹⁶ Για την προσέγγιση των δύο λειτουργικών επιγραφών ευχαριστώ τον καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας και Παλαιογραφίας του Πανεπιστημίου Σόφιαc Dr. Kiril Pavlikianov.

Εικ. 4. Η Θεοτόκος.

Εικ. 5. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

Στην εκτέλεση των παραστάσεων και των διακοσμητικών σχεδίων κυριαρχεί το χρυσόνημα, που καλύπτει τους φωτιστέφανους, τα κοσμήματα και το μεγαλύτερο τμήμα των ενδυμάτων. Τα μεταλλικά νήματα στερεώνονται πάνω στο ολομέταξο ύφασμα με δεξιοτεχνία και απλότητα, χωρίς ιδιαίτερη ποικιλία διακοσμητικών ριζών. Από τις βελονιές κυριαρχούν οι καμάρες, που διακοσμούν, στο μεγαλύτερο τμήμα τους, τα ενδύματα, τα σύμβολα των ευαγγελιστών και ορισμένους φωτιστέφανους. Χρησιμοποιούνται οι συνδυασμοί των περισσότερων γνωστών βελονιών (ορθή και πλάγια ρίζα, καβαλίκι, ίσια-σπασμένη, κοτσάκια, καμάρες, μπακλαδωτά), που

τις περισσότερες φορές καρφώνονται με ποικιλόχρωμες μεταξωτές κλωστές, δημιουργώντας τις πτυχώσεις στα ενδύματα, και προσδίδουν μια ανάγλυφη εντύπωση στο σύνολο. Οι επιγραφές εκτελούνται με ορθή ρίζα.

Εικονογραφικά το άμφιο συνδέεται με τον αρχαιότερο τύπο επιταφίου, στον οποίο ο Χριστός έχει τα χέρια του σταυρωμένα στο στήθος¹⁷. Στον επιτάφιο του μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου μπορεί να διακρίνει κανείς κοινά χαρακτηριστικά με τον επιτάφιο της Ρίλας¹⁸ (τέλη 14ου - αρχές 15ου αι.), του Blagoevgrad¹⁹ (αρχές 15ου αι.), του Αγίου Νικολάου (Bogdana) Rădăuți²⁰ (αρχές 15ου αι.), της μονής Putna²¹ (τέλη 14ου - αρχές 15ου αι.)

¹⁷ E. Genova, *Tserkovnite prilozhni izkustva ot XV-XIX vek v Bŭlgaria*, Sofia 2004, 77.

¹⁸ E. Genova, «Plastanitsata ot grad Rila v konteksta na slaviano vi zantiiskite pametnitsi ot XIV XV vek», *Problemi na iskustvoto* 1998, 3, 20 27.

¹⁹ V. Gerasimova Tomova, «Plastanitsata na despot na Janina IZA OYΣ», *Sbornik v tsest na akad. Dimitar Angelov*, Sofia 1994, 292 300. J. Boitseva, «Plastanitsa ot tserkvata Vavedenie Bogoroditsno v

Blagoevgrad», *Izvestia na Istoritseski muzei Blagoevgrad*, t. II, Blagoevgrad 2001, 67 72.

²⁰ A. M. Musicescu, *La broderie medieval roumaines*, Bucuresti 1969, 8, 36, fig. 9. Σήμερα φυλάσσεται στη μονή Sucevița της Ρουμανίας.

²¹ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et Roumain du monastère de Poutna*, Paris 1925, 31 35. D. Stoianović, *Umetnitski vez u Srbii od XIV do XIX veka*, Beograd 1959, 43. Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității Românești la Putna*, Iasi 1988, 198 201.

Εικ. 6. Το σύμβολο του Ευαγγελιστή Ιωάννη.

και του μητροπολίτη Μολδοβλαχίας Μακάριου (1428)²².

Η αναθηματική επιγραφή²³ (Εικ. 8) κεντημένη κάτω από τα πόδια του Χριστού αναφέρει: «Ισιδώρος μητροπολίτης Βελιγραδίου» (ИСІΔΩΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΑ ΒΕΛΟΓΡΑДСΚΑГО). Οι λιγιστές πληροφορίες για τον μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρο προέρχονται από έμμεσες αναφορές σε έγγραφα που χρονολογούνται από τον Νοέμβριο του 1415²⁴ έως τον Ιανουάριο του 1423²⁵. Από τα έγγραφα γίνεται κατανοητό ότι αυτή την περίο-

δο ο μητροπολίτης Βελιγραδίου απολαμβάνει μεγάλων προνομίων από τον Σέρβο ηγεμόνα Stefan Lazarević (1389-1427)²⁶, όπως ήταν η ετήσια επιχορήγηση αργύρου από τα ορυχεία αργύρου του Novo Brdo και της Srebrenica²⁷. Ο μητροπολίτης Ισιδώρος ως επικεφαλής της εκκλησίας του Βελιγραδίου²⁸, ήταν μια εξέχουσα προσωπικότητα που επηρέαζε την αυλή του Σέρβου ηγεμόνα και ασχολήθηκε όχι μόνο με τα θέματα της εκκλησίας αλλά και με την διπλωματία. Από τις παραπάνω επιστολές διακρίνονται ξεκάθαρα και οι άμεσες σχέσεις του Ισιδώρου με τους εμπόρους της Ραγούζας²⁹ που δραστηριοποιούνταν στην Σερβία. Μετά τα παραπάνω μπορούμε να τοποθετήσουμε χρονολογικά τον επιτάφιο περί τα έτη 1415 και 1423, περίοδο που χρημάτισε μητροπολίτης Βελιγραδίου ο Ισιδώρος, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνωστές πηγές.

Σχετικά με την προέλευση του επιταφίου, σημειώνουμε ότι η κτητορική επιγραφή δεν διασαφηνίζει εάν το άμφιο δωρήθηκε εξ αρχής από τον Ισιδώρο στη μονή Αγίου Παύλου ή μεταφέρθηκε σε αυτήν μεταγενέστερα. Ο G. Subotić³⁰, υποθέτει χωρίς επαρκή τεκμηρίωση ότι ο επιτάφιος μετά τον θάνατο του μητροπολίτη Ισιδώρου βρέθηκε στη συλλογή του διαδόχου του στον μητροπολιτικό θρόνο του Βελιγραδίου Γρηγορίου και αργότερα κατέληξε στην κατοχή της Σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας, η οποία τον δώρισε στη Μονή Αγίου Παύλου με άλλα αντικείμενα³¹.

Μετά τα παραπάνω και έχοντας υπόψη μας τις μέχρι

²² Ο επιτάφιος φυλασσόταν στο μουσείο του Lvon της Ουκρανίας και χάθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. A. M. Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, Bucuresti 1969, 35, fig. 13.

²³ Οι επιγραφές (αναθηματική, επεξηγηματικές και λειτουργικές) είναι γραμμένες σε κυριλλικό αλφάβητο και σε ορθογραφία σερβική της Ρεσάβας.

²⁴ Τα έγγραφα (Νοέμβριος 1415, 22 Φεβρουαρίου 1416, 9 Νοεμβρίου 1417 και 1 Ιανουαρίου 1423) προέρχονται από το Αρχείο του Ντουμπρόβνικ (Ραγούζα) και αναφέρονται στον σέρβο ηγεμόνα Stefan Lazarević (1389-1427) και στον μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρο. Βλ. σχετ. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XVe siècle*, II, 2, Paris 1899, 152, 154 και 160.

²⁵ *Stare srpske povelje i pisma*, I, ed. Lj. Stojanović, Beograd Sremski Karlovci 1929, 230-231, Αρ. 240.

²⁶ Για τον «κνέζη» Stefan Lazarević, βλ. M. Šuica, *Vlastela kneza Stefana Lazarevića* (1389-1402), *Godišnjak za društvenu istoriju*, Βελιγράδι 2004, vol. 11, Nr. 1, p. 7-29.

²⁷ Για τα ορυχεία αργύρου στη μεσαιωνική Σερβία και Βοσνία βλ. M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, Part I, SANU, Βελιγράδι 1955. S. Božanić, *Rudarstvo u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, *Spomennica Istorijskog arhiva Srem*, 2002, Part I, p. 77-141.

²⁸ Ο μητροπολίτης Βελιγραδίου την περίοδο αυτή φέρει τον τίτλο του «εξάρχου πάσης Σερβίας».

²⁹ Σημ. Ντουμπρόβνικ. Σημειώνουμε ότι δεν πρέπει να είναι τυχαίο και το γεγονός ότι η μονή από το 1501 και για 290 περίπου χρόνια στέλνει ανελλιπώς μοναχούς στη Ραγούζα για την ετήσια εισπραξη φόρων από προνόμια που της είχαν παραχωρηθεί. Η τελευταία αγιοπαυλίτικη αποστολή που μεταβαίνει στην πόλη φαίνεται ότι είναι το 1792. Βλ. σχετ. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 57-58.

³⁰ G. Subotić, «Manastir Svetog Pavla», *Kaživanja o Zvetoj Gori*, Βελιγράδι 1995, 135-136.

³¹ G. Subotić, «Manastir Svetog Pavla», *Kaživanja o Zvetoj Gori*, Βελιγράδι 1995, 134. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 58. Ο Subotić στηρίζεται σε οθωμανικό έγγραφο (χοτζέτι) του καδή των Σερρών από το 1469 σύμφωνα με το οποίο η Μάρα αφιερώνει όλη την περιουσία της στις μονές Χελανδαρίου και Αγίου Παύλου. Μεταξύ των αφιερωμάτων αναφέρονται «...ενδύματα, φορέματα...» (тканина), χωρίς να διευκρινίζεται ποιες αφιερώσεις γίνονται προς τη μια και ποιες προς την άλλη μονή, αλλά το πιο σημαντικό είναι ότι δεν αναφέρεται πουθενά λεπτομερής κατάλογος των εν λόγω αφιερώσεων. Για το περιεχόμενο του εγγράφου βλ. V. Boškov, «Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore», *Hilandarski Zbornik* 5, Beograd 1983, 193. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 227.

τώρα γνωστές πηγές θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το θέμα της προέλευσης του επιταφίου. Σύμφωνα λοιπόν με την πρώτη υπόθεσή μας, ο μητροπολίτης Ισίδωρος θα μπορούσε να είχε αφιερώσει ο ίδιος το άμφιο στην αθωνική μονή. Παρότι δεν διαθέτουμε οποιοδήποτε ιστορικό τεκμήριο που θα επιβεβαίωνε την απευθείας δωρεά, η εύνοια που γνωρίζει αυτή την περίοδο η μονή Αγίου Παύλου μετά τις καταστροφές του 14ου αιώνα, θα μπορούσε να ενισχύουν την παραπάνω θέση. Στις αρχές λοιπόν του 14ου αιώνα, γνωρίζουμε ότι η μονή Αγίου Παύλου καταστράφηκε πιθανώς από επιδρομή Καταλανών³² και περιέπεσε στην κατάσταση ενός κελιού εξαρτώμενου από την μονή Ξηροποτάμου³³. Το καθεστώς αλλάζει οριστικά το 1383-1384 όταν το κελί παραχωρήθηκε στους σέρβους μοναχούς Γεράσιμο Ραδόνια (Radonja)³⁴ και Αντώνιο Παγάση (Bagaš)³⁵, γόνους ευγενών οικογενειών με υψηλές διασυνδέσεις, και χάρη στις αδιάκοπες φροντίδες τους πήρε οριστικά πια τη θέση της ανάμεσα στα αθωνικά μοναστήρια³⁶. Ο 15ος αιώνας ειδικότερα υπήρξε πολύ σημαντικός για τη μονή Αγίου Παύλου. Η εύνοια των σέρβων ηγεμόνων και ευγενών και οι ευεργετικές παρεμβάσεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων προς αυτήν συνεχίστηκαν. Στις αρχές του 15ου αιώνα τη μονή ενίσχυσαν ο σέρβος ευγε-

Εικ. 7. Ο άγιος Αθανάσιος σε μετάλλιο.

νής Ραδοσλάβος Σαμπιάς³⁷, ο Ιωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος ως δεσπότης της Θεσσαλονίκης³⁸, ο δεσπότης Ανδρόνι-

³² Κ. Βλάχου, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και εν αι αυτή Μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν*, Βόλος 1903 (στο εξής: Βλάχου, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους*), 269.

³³ Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, φωτογραφική ανατύπωση, Καρυνές Αγίου Όρους 1988 (στο εξής: Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*), 602. Βλάχου, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους*, 270. Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002 (στο εξής: Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*), 21.

³⁴ Ο Γεράσιμος Ραδόνια, μέλος της οικογενείας Μπράνκοβιτς, πριν γίνει μοναχός ονομάζονταν Νικόλαος, ενώ το 1364 χειροτονήθηκε μοναχός με το όνομα Ρωμανός. Το όνομα Γεράσιμος δέχθηκε το 1376/77 ως μεγαλόσχημος. G. Subotić, «Obnova manastira Svetog Pavla a XIV veku» *ZRVI* 22 (1983), 216 218. Μουσεώς Μοναχού Αγιορείτου, *Προσκυνητάριον της Ιεράς μονής του Αγίου Παύλου*, Άγιον Όρος 1997 (στο εξής: Μουσεώς Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*), 28 29.

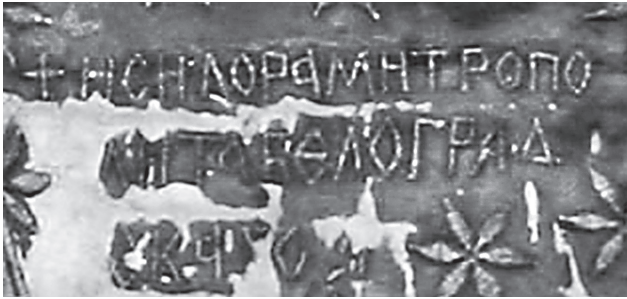
³⁵ Ο Αντώνιος Παγάσης χειροτονήθηκε μοναχός με το όνομα Αρσένιος. Ο Νικόλαος Παγάσης Βαλδουίνος, αδελφός του Αρσενίου, το 1385, δωρίζει στη μονή Αγίου Παύλου το μοναστήρι της Παναγίας «Μεσονησιώτισσας» που βρισκόταν μεταξύ Έδεσσας και Άρνισσας, μαζί με τέσσερις ναούς και άλλα κτήματα. Βλ. Κρ. Χρυσοχοΐδης, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου, Κατάλογος αρχείου*, Σύμμεικτα 4 (1981) (στο εξής: Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*), αρ. 25. St. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942, 265 268. Μ. Βασιλάκη, Γ. Ταβλάκης και Ε. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου*, *Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 26, υποσ. 24. G. Subotić, «Manastir Bogorodice Mesonisiotise», *ZRVI* 26 (1987), 125 171. Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 54, 152 155. Μουσεώς Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*, 28 29.

λου, *Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 26, υποσ. 24. G. Subotić, «Manastir Bogorodice Mesonisiotise», *ZRVI* 26 (1987), 125 171. Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 54, 152 155. Μουσεώς Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*, 28 29.

³⁶ Ο Γεράσιμος Ραδόνια και ο Αντώνιος Παγάσης αγοράζουν το καθίδρυμα από την κυρίαρχη μονή Ξηροποτάμου και το ανασυγκροτούν: περιτειχίζουν, ανεγείρουν κελιά, πύργο και άλλα κτίσματα, και θέτουν συγχρόνως τα θεμέλια του καθολικού. Τους συνδράμουν οικονομικά οι συγγενείς τους Σέρβοι ευγενείς και, στη συνέχεια οι Παλαιολόγοι. Βλ. σχετ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, 602. Βλάχου, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους*, 270 271. G. Subotić, «Obnova manastira Svetog Pavla a XIV veku» *ZRVI* 22 (1983), 216 254. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης στη Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής: ΘΑΟ 1997), 556 (15.1). Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*, αρ. 16.

³⁷ Το 1405 ο Ραδοσλάβος Σαμπιάς αφιέρωσε στη μονή Αγίου Παύλου κτήματα στις περιοχές Αβραμίται και Νεοχώριον στην Καλαμαριά. Βλ. Σχετ. Βλάχου, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους*, 271. Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*, αρ. 3 και 27. Για τον Ραδοσλάβο Σαμπιά βλ. επίσης Bubalo Đorđe, «ΡΑΔΟΣΘΛΑΒΟΣ ΣΑΜΠΙΑΣ ΡΑΔΟΣΛΑΒ ΣΑΒΛΓΑ», *ZRVI* 44 (2007), 459 463. C. Pavlikianov, *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001, 118 119. Μουσεώς Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*, 29.

³⁸ Το 1405 και το 1406 ο Ιωάννης Ζ΄ επικυρώνει την δωρεά προς τη μονή των χωριών Αβραμίται και Νεοχώριον της Καλαμαριάς Το 1408 ο ίδιος αυτοκράτορας επικυρώνει προηγούμενη του δωρεά

Εικ. 8. Η αναθηματική επιγραφή του μητροπολίτη Ισιδώρου.

κος Παλαιολόγος³⁹ και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448)⁴⁰. Στα μέσα του ίδιου αιώνα ο σέβρος ηγεμόνας Γεώργιος Βράνκοβιτς (1427-1456)⁴¹ χρηματοδότησε το οικοδομικό πρόγραμμα της μονής και έκτισε νέο ευρύτερο καθολικό στο όνομα του αγίου Γεωργίου. Ο 15ος αιώνας θα πρέπει να ήταν πολύ σημαντικός σε καλλιτεχνική παραγωγή, γιατί σε μια εποχή που ανεγείρεται και τοιχογραφείται το καθολικό της μονής, είναι λογικό να κοσμεείται και με τα απαραίτητα λειτουργικά αντικείμενα. Μεγάλες αφιερώσεις και δωρεές έκανε επίσης η κόρη τού ηγεμόνα Μάρα⁴², γυναίκα του Μουράτ Β΄ (1421-51) και μητριά του Μεχμέτ Β΄

(1451-1481). Δεν είναι λοιπόν απίθανο ο επιτάφιος να αποτέλεσε δώρο του μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου στη μονή Αγίου Παύλου, καθώς το Άγιον Όρος κατά τον 15ο αιώνα παίζει σημαντικό ρόλο, θρησκευτικό και πολιτικό, καθοριστικό για τους λαούς που διεκδικούν την κληρονομιά της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι σημαντικές προσφορές δωρητών και ιδρυτών των μονών και οι γενναιοδωρίες των ηγεμόνων και εκκλησιαστικών αξιωματούχων τεκμηριώνουν αυτό το ενδιαφέρον. Στα αφιερώματά τους περιλαμβάνονται και σημαντικός αριθμός λειτουργικών αμφίων.

Εξίσου όμως πιθανό είναι ο επιτάφιος να αποτέλεσε αρχικά αφιέρωμα του μητροπολίτη Ισιδώρου σε κάποιο ναό - μετόχι της μονής Αγίου Παύλου στη Σερβία, όπου η μονή είχε κτήσεις (Dobraševce, Patei, Kuzmino, Trnava, Gornja Peščanica, κλπ.)⁴³, όταν σε κάποια χρονική στιγμή μετά την αποχώρηση των μοναχών από εκεί το κειμήλιο να μεταφέρθηκε στο Άγιον Όρος⁴⁴. Είναι γνωστές, εξάλλου, και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις κατά τις οποίες αγιορείτες μοναχοί μετά την αποχώρησή τους από τα μετόχια τους πήραν μαζί τους στην κυρίαρχη μονή σκευή, λειτουργικά αντικείμενα και άμφια, βιβλία κλπ.⁴⁵

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να τονίσουμε ότι πρόκειται για ένα αδημοσίευτο⁴⁶ βυζαντινό άμφιο που προ-

προς τον ηγούμενο της μονής Αγίου Παύλου Θεόδουλο, σύμφωνα με την οποία παραχωρεί προς τη μονή το παλαιοχώριον Άγιος Παύλος στην περιοχή της Κασσάνδρας. Βλ. Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*, αρ. 3, 4 και 5. *ΘΑΟ* 1997, 520-521 (13.23).

³⁹ Το 1415 ο δεσπότης Ανδρόνικος Παλαιολόγος αφιερώνει στη μονή Αγίου Παύλου τον λειμώνα του Σουρού στην Κασσάνδρα για να φυτευτεί ελαιώνας. Επιπλέον παραχωρεί ξξι κιλά αλάτι κάθε χρόνο από την αλυκή της Κασσάνδρας. Το 1419 ο ίδιος δεσπότης επικυρώνει την κατοχή του παλαιοχώριου Άγιος Παύλος στην περιοχή της Κασσάνδρας με δέκα ζευγάρια γης και τα χωριά Αβραμίται και Νεοχώριον στην Καλαμαριά στη μονή Αγίου Παύλου. Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*, αρ. 6, 7 και 8. Βλ. *ΘΑΟ* 1997, 522 (13.26).

⁴⁰ Το 1429/30 ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος επικυρώνει συμφωνία του αδελφού του Δημητρίου με τους Αγιοπαυλίτες για κτήματα στη Λήμνο. Βλ. *ΘΑΟ* 1997, 558 (15.4).

⁴¹ Đurađ Branković. Το 1430 ο σέβρος δεσπότης εκχωρεί στους Αγιοπαυλίτες χωριό στην περιοχή του Μπρανίτσεβο. Βλ. *ΘΑΟ* 1997, 557 (15.2). Η ανέγερση του παλιού καθολικού, σύμφωνα με επιγραφή που σωζόταν στην είσοδο του, αποπερατώθηκε το 1446/47. G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904, 143. Βλ. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 31-32. Μουσσέως Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*, 29-30.

⁴² Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, 599, 605-606. Βλάχου, *Η χειρ-*

σόνησος του Αγίου Όρους, 272 και 277. Χρυσοχοΐδης, *Μονή Αγίου Παύλου*, αρ. 29. V. Boškov, «Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore», *Hilandarski Zbornik* 5, Beograd 1983, 189-214. Φ. Κοτζαγεώργης, «Two Vakfiyyes of Mara Branković», *Hilandarski Zbornik* 11 (2004), 307-323. Μουσσέως Μοναχού, *Προσκυνητάριον Αγίου Παύλου*, 30-35.

⁴³ Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 54-56.

⁴⁴ Το 1459 με την κατάλυση του σερβικού δεσποτάτου από τους Οθωμανούς, και δεδομένου ότι η οθωμανική εξουσία της εποχής ενσωμάτωσε τα χωριά στο τιμαριωτικό σύστημα, υπάρχει το ενδεχόμενο τα χωριά μετόχια της Αγίου Παύλου να είχαν χαθεί για τη μονή. Βλ. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 56.

⁴⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν εφτά ποδέες τις οποίες αφιέρωσε το 1651 ο молδαβός ηγεμόνας Βασίλειος Λούπου (1634-1653) και η δεύτερη σύζυγός του Αικατερίνη, στο καθολικό της μονής Γκόλια, μετόχι της μονής Βατοπεδίου και οι οποίες τον 18ο αιώνα μεταφέρθηκαν από τους Βατοπεδινούς στη μονή τους, όπου και φυλάσσονται μέχρι σήμερα. Βλ. σχετ. Ν. Μερτζιμέκης, «Ενεπίγραφες ποδέες του ηγεμόνα της Μολδαβίας Βασιλείου Λούπου (1634-1653) στην Ιερά Μονή Βατοπεδίου», *28ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 16-18 Μαΐου 2008, 60-61.

⁴⁶ Ο επιτάφιος, εάν εξαιρέσει κανείς μικρή περιγραφή του G. Subotić («Manastir Svetog Pavla», *Kaživanja o Zvetoj Gori*, Βελιγράδι

στίθεται στον μικρό αλλά πολύ σημαντικό, για την ιστορία της κεντητικής κατάλογο των βυζαντινών επιταφίων που φυλάσσονται στις μονές του Αγίου Όρους⁴⁷, του οποίου τα εικονογραφικά στοιχεία θα μπορούσαν να το κατατάξουν στα έργα του λεγόμενου μολδαβικού τύπου με το έναστρο βάθος⁴⁸. Ο επιτάφιος αν και συγκαταλέγεται ανάμεσα στα χαρακτηριστικά παραδείγματα του λειτουργικού τύπου⁴⁹, συνδυάζει με επιτυχία το λειτουργικό στοιχείο με τις μορφές της Θεοτόκου και του Αγίου Ιωάννη (πρόσωπα του Θρήνου) που είναι ακόμα δευτερεύοντα, σε μια αρμονική και συνάμα ισόρροπη σύνθεση και ίσως αποτελεί ένα από τα πρώτα μεταβατικά στάδια από τον λειτουργικό τύπο στην καθιέρωση του ιστορικού χαρακτήρα επιταφίου

ως αμφίου. Δεν θα ήταν υπερβολή να τονίσουμε ότι ο επιτάφιος του μητροπολίτη Ισιδώρου κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορική εξέλιξη του λειτουργικού αυτού πέπλου, καθώς εντάσσεται στα πρωιμότερα παραδείγματα επιταφίων⁵⁰ με απεικόνιση των προσώπων του Επιταφίου Θρήνου⁵¹.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι το ενεπίγραφο χρυσοκέντητο άμφιο του μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου αποτελεί το μόνο μέχρι σήμερα γνωστό υλικό στοιχείο που διασώζεται, το οποίο μαρτυρά την παρουσία του Ισιδώρου στον εκκλησιαστικό θρόνο του Βελιγραδίου και προσθέτει ένα ακόμη ιστορικό τεκμήριο για τον δραστήριο αλλά όχι και τόσο γνωστό αυτόν αξιωματούχο της σερβικής εκκλησίας.

1995, 135 136) και την αναφορά του Φ. Π. Κοτζαγεώργη (*Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου*, 58) είναι αδημοσίευτος. Μικρή αναφορά σε επιτάφιο από την μονή αγίου Παύλου κάνει και ο Ν. Κοπδακόν (Н. П. Кондаков, Памятники христианского искусства на Афоне, С. Петербург 1902, 277 278), από την οποία όμως δεν προκύπτουν επαρκή στοιχεία που θα επικουρούσαν στην ταύτισή του με τον Επιτάφιο της παρούσας μελέτης.

⁴⁷ Μονή Βατοπεδίου (Μ. Θεοχάρη, «Χρυσοκέντητα άμφια», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση Ιστορία Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, 421 424), Μονή Χελανδαρίου (G. Millet, *Broderies religieuses de style Byzantin, avec la collaboration de Hélène des Ylouses*, Paris 1947, 94 99, 102 103, D. Bogdanović, V. J. Djurić και D. Medaković, *On the Holy Mountain Chilandar*, Belgrade 1978, 112 116, εικ. 94 και 126 127, εικ. 105), Μονή Παντοκράτορος (ΘΑΟ 1997, 473 474 (11.25), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία), Μονή Σταυρονικήτα (ΘΑΟ 1997, 474 475 (11.26), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία), Μονή Κωνσταμονίου (Ν. Τουτός, «Παλαιολόγειος κεντητός επιτάφιος της Μονής Κωνσταμονίου», 27^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 11 13 Μαΐου 2007, 105 106).

⁴⁸ Το φρόντο του αμφίου γεμίζει με εξάκτινα αστέρια που έχουν σχήμα λουλουδιών και πιθανώς αποτελούν μία περαιτέρω εξέλιξη του βυζαντινού μοτίβου του σταυρού μέσα σε κύκλο (Κ. Ζωγράφου Κορρέ, *Μεταβυζαντινή - Νεοελληνική εκκλησιαστική χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985, 71). Στην περίοδο των Παλαιολόγων (1363 1453) διατηρούνται στην κεντητική τα στοιχεία της βυζαντινής κληρονομιάς, αλλά έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία από την τέχνη των χωρών που περιβάλλοντο το Βυζάντιο σε μια προσπάθεια ανανέωσης.

⁴⁹ Μ. Σ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986, 26 27. Ε. Βλαχοπούλου Καραμπίνα, *Ιερά Μονή Ιβήρων. Χρυσοκέντητα άμφια και πέπλα*, Άγιον Όρος 1998, 15.

⁵⁰ Ο επιτάφιος της μονής Χελανδαρίου (αφ. 2), έργο του Ιωάννη Συρόπουλου του 1396/7, ο επιτάφιος της Cozia του 1398/99 ή 1422, και ο επιτάφιος της μονής Κωνσταμονίου (14ος αιώνας) αποτελούν τα πρωιμότερα παραδείγματα απεικόνισης των προσώπων του Επιταφίου Θρήνου. Για τους επιτάφιους αυτούς βλ. G. Millet, *Broderies religieuses de style Byzantin, avec la collaboration de Hélène des Ylouses*, Paris 1947, 96 και 102. Ν. Τουτός, «Παλαιολόγειος κεντητός επιτάφιος της Μονής Κωνσταμονίου», 27^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 11 13 Μαΐου 2007, 105 106.

⁵¹ Για την εικονογραφία των επιταφίων και της σύνθεσης «Επιτάφιος Θρήνος» βλ. G. Millet, «L'Épitaφιος: l'image», *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 86e année, N. 4 6, Paris 1942, 408 419. K. Weitzman, «The Origin of the Threnos», *De artibus opuscula XL, Essays in honor of Erwin Panofsky*, New York 1961, V. I, 476 490. L. Hadermann Misguich, «Rencontre des tendances liturgiques et narratives de l'épitaφιος thrénos une icône du XVe siècle conservée à Patmos», *BZ* 59/2, 1966, 359 364. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London 1967. H. Belting, «An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium», *DOP* 34 35, Washington 1980 81, 1 16. A. C. Vrame, «An Exegesis of the Epitaφιος Threnos», *The Greek Orthodox Theological Review*, 39, 3 4 (1994), 299 310. Για τον επιτάφιο Θρήνο στα έργα κεντητικής βλ. επίσης Η. Π. Κοπδακόν, Памятники христианского искусства на Афоне, С. Петербург 1902, 261 281.

Nicholas Mertzimekis

«Ο ΣΥΝΕΧΩΝ ΤΑ ΠΕΡΑΤΑ, ΤΑΦΩ ΣΥΣΧΕΘΗΝΑΙ ΚΑΤΕΔΕΞΩ, ΧΡΙΣΤΕ».
THE EMBROIDERED EPITAPHIOS OF THE METROPOLITAN
OF BELGRADE ISIDOROS (1415-1423) FROM THE ATHONITE
MONASTERY OF AGIOS PAVLOS

The so-called epitaphios «of Metropolitan Isidoros», measuring 111×171 cm is embroidered on red silk fabric, on which figures, decorative motifs and letters are embroidered with metallic threads. The figure of Christ is painted in the center, while his halo and garments are embroidered with metallic threads. Study of the textile has shown that the original figure of Christ was also embroidered, but peeled off due to wear and was later replaced by the painted representation, probably a work of a folk or a self-taught painter.

It is an unpublished piece of Byzantine tapestry that is added to the small but significant -to the history of embroidery -catalogue of Byzantine epitaphioi kept in the monasteries of Mt Athos. Its iconographical features could place it among the works of the so-called Moldavian type. The epitaphios successfully combines the liturgical element with figures of the Virgin and of St John, who are still secondary, and perhaps comprises one of the first stages in the transition from the liturgical type to the establishment of the historical character of the epitaphios

as a vestment. It would not be an exaggeration to underline that the epitaphios of Metropolitan Isidoros holds a special place in the historical evolution of this liturgical cover, since it is among the earliest examples of epitaphioi with the representation of the figures of the Epitaphios Threnos (Lamentation).

The gold-embroidered vestment of Metropolitan of Belgrade Isidoros is the only known surviving material evidence, which attests to the presence of Isidoros on the ecclesiastical throne of Belgrade. The Cyrillic dedicatory inscription embroidered below the feet of Christ reads in translation: «Isidoros Metropolitan of Belgrade».

It is possible that the epitaphios could have been a gift of the Metropolitan of Belgrade Isidoros to the monastery of Hagios Pavlos, since Mt Athos plays an important religious and political role in the 15th century, decisive for the peoples that lay claim to the legacy of the Byzantine empire. The significant donations of donors and founders of the monasteries, as well as the generosity of leaders and ecclesiastical officials are testimony to this interest.